

Kees van Kemenade

Tekenen om te ontmaskeren'

Het is goed werken met cartoons en de moeite waard een eigen collectie aan te leggen.

In dit artikel worden wat voorbeelden gegeven van instap tot en met lesproject.

De titel is ontleend aan de biografie van Albert Hahn door K. van Weringh.

21

Op de spotprent van Illingworth uit 1941 omarmen Hitler en Stalin elkaar terwijl op de achtergrond Russische meisjes, tegen een decor van olieboortorens, het koren binnenhalen; in een andere hoek van de tekening doemen Duitse tanks en infanteristen uit het graanveld op. Stalin houdt een papier in de handen met Russisch-Duits Verdrag er op. Tijdens de broederlijke omhelzing stoot Hitler zijn voormalige bondgenoot met een dolk in de rug, terwijl hij zegt: "Het spijt me, kame-raad, maar het leek mij zo'n buiten-kansje!" De pijp valt van pure ontred-dering uit de mond van de Russische dictator.

De cartoon is eigenlijk een mooi ver-volg op de bekende tekening van David Low van augustus 1939, waarbij hetzelfde tweetal elkaar hoffelijk schijnt te begroeten boven het dode lichaam van een onbekend slachtoffer - Polen misschien, of de Baltische staten -, met de woorden: "Het schuim van de aarde, geloof ik?" en "De bloederige moordenaar van de arbeidersklasse, naar ik aanneem?"

Kees van Kemenade is docent geschiedenis en staatsinrichting aan het Dr. Mollercollege in Waalwijk.

Cartoon van Illingworth uit 1941. Stalin vertrouwt op het niet-aanvalsverdrag. Hitler steekt hem verraderlijk een dolk in de rug. Het traditionele beeld, dat volgens veel historici aan revisie toe is.

De belangrijkste kenmerken van politieke cartoons worden bij het kijken naar deze tekeningen duidelijk. Ze bezitten een grote dosis - in dit geval zwarte - humor. Ze vertegenwoordigen de opinie van een tekenaar over een politieke gebeurtenis. De cartoons nodigen de kijker uit over het gebeurde na te denken en zich daardoor ook zelf een mening te vormen.

Het is dit laatste, dat de spotprent bij uitstek geschikt maakt voor het onderwijs.

Doel van de politieke spotprent

In 1909 wilden Van Holkema en Warendorf een uitgave laten verschijnen, gewijd aan Abraham Kuiper, die als geen ander politicus vóór hem de pen en tekenstift in beweging had gebracht. Toen men hem daarvan in kennis stelde, schreef hij een omvangrijke brief aan de redactie, die als inleiding op de bundel werd opgenomen. Kuiper geeft daarin zijn mening over het doel, maar ook over de uitwerking van de 'caricatuur' (een woord dat toen synoniem was aan cartoon en politieke spotprent).

'Politieke, persoonlijke caricatuur bedoelt u als staatsman af te maken, en moet u althans, zeg, na tienjarige lange jacht voorgoed buiten gevecht hebben gesteld. Reeds voor hoelang had ik dan, naar deze artistieke berekening, niet reeds politiek dood moeten zijn? En dat te meer, daar ik voor Barbertje dienst deed. Ik toch had het altijd gedaan, als één man viel men steeds uit elken hoek op mij aan. (...) Het had er reeds aan het eind der 70-er jaren alles van, alsof de rustelo-

Cartoon van Lurie over het fundamentalistische bewind van de ayatollah Khomeiny, die zijn revolutie over de hele moslimwereld wilde verspreiden. Zulke spotprenten kunnen wel in democratische landen worden verspreid, maar nooit in totalitair geregeerde landen.

ze spot mij vleugellam zou hebben geslagen. Maar juist uw bundel zal nu het bewijs leveren, dat die toeleg niet gelukt is, en dat ik den heeren te taai van leven ben geweest. (...) En dit nu is mij toch een genot als ik het indenk. Reeds vóór '80 had ik gelegd moeten zijn, en nog sta ik overeind. Ik weet wel, eigen roem riekt niet wel, doch na een hardnekkigheid waarmee men mij nazat, moet Ge mij dit kleine roempje toch gunnen.'

Het doel van de politieke spotprent is te wijzen op vermeende fouten van de politicus; de cartoon heeft dus een functie binnen de democratie. Bij de cartoon neemt de humor het over van de inhoudelijke kritiek.

Dat is enerzijds de kracht van dit medium. De cartoonist heeft snel de lachers op zijn hand. Maar de humor is tegelijk ook de zwakte: de spot is eigenlijk zo weinig bedreigend voor de machtheb-

bers, dat hun positie er niet echt door wordt aangetast. Abraham Kuiper - 'De Geweldige' in een cartoon van Hahn - had dit goed begrepen en genoot daarom, in zijn nadagen, van het verschijnen van de bundel.

Waar politieke cartoons ècht op hun plaats zouden zijn, in landen met een dictatuur, worden aan de regering onwelgevallige tekeningen niet gepubliceerd. Spotprenten bestaan daar wel, maar zijn slechts een uitvloeisel van de regeringspolitiek tegen ongewenste krachten binnen en buiten het land. Het handboek van W. Langeveld, *Politiek per prent*, geeft hiervan een mooie bloemlezing.

De invloed van de drukpers

De geschiedenis van de spotprent begint omstreeks 1500. Voordien zijn er ook wel spottekeningen gemaakt, maar die konden, zonder drukpers, niet verspreid worden. In de zestiende eeuw worden in Europa een serie verwoestende godsdienstoorlogen gevoerd, waarbij de partijen elkaar fel bestrijden: niet alleen met wapengeweld, maar ook op meer intellectuele en ook artistieke wijze. Met geleerde traktaten waarbij de ideologen van beide partijen probeerden te bewijzen wie gelijk had en met een nimmer aflatende stroom spotprenten, van protestantse zijde gericht tegen paus en priesters, terwijl de katholieken Luther als voorbode van de Antichrist afbeeldden. Het waren nog werkelijk spotprenten, die vaak met uitvoerige uitleg afgedrukt waren en los werden verkocht. De cartoons die bruikbaar zijn voor het onderwijs komen uit hoogtepunten van

Het beste van
Albert Hahn

deze godsdienstoorlogen en van de latere politieke strijd in Europa; Lodewijk XIV en het absolutisme, de Franse Revolutie en de weerslag van de revoluties ook in ons land, Napoleon en zijn veroveringen.

Spotprenten die wantoestanden in eigen land bekritiseerden, waren nog schaars, omdat een vrije pers ontbrak, maar in elk land kon men zonder veel moeite de politieke tegenstander belachelijk maken, zonder problemen met rechterlijke instanties.

In Nederland, waar de drukpers zonder al te veel overheidsinmenging zijn werk kon doen, verschijnt al in de patriottentijd een groot aantal zeer sarcastische tekeningen van regeerders, waarvan die van het Gelderse Zwijn (stadhouder Willem V) wel de bekendste is. In de negentiende eeuw ontstaat in de Verenigde Staten de massapers en kunnen kranten misstanden, zoals de corruptie van de 'bosses', genadeloos aan de kaak stellen. De afschaffing van het dagbladzegel, in Nederland in 1869, en de grondwettelijke vrijheid van drukpers zorgen voor een soortgelijke opkomst van de krant als nieuws- en opiniemedium. Er komen dan ook belangrijke satirische tijdschriften, zoals *Simplicissimus* in Duitsland en het Britse *Punch, or the London Charivari*.

Sindsdien is elk historisch fenomeen ook in politieke cartoons terug te vinden en deze zijn vaak goed bruikbaar in de klas. Of het nu gaat om de openlegging van Japan, het optreden van de imperialistische landen tegen China of de verdeling van Afrika - de Boerenoorlog, de vijandige verhouding van de Europese staten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog of de opkomst van de Verenigde Staten: prachtige tekeningen zijn door scherp analyserende cartoonisten vervaardigd. Vanaf de jaren dertig is het aanbod werkelijk overvloedig en breed verspreid. Kranten en tijdschriften zijn dan zo trots op hun spotprenttekenaars, dat zij ertoe overgaan om bloemlezingen met hun werk te publiceren. Zulke bundels zijn een waardevol hulpmiddel, zeker in de lessen over onderwerpen uit de nieuwste geschiedenis - het fascisme, de Koude Oorlog, Israël, de dekolonisatie, om er maar enkele te noemen. En de stortvloed aan spotprenten droogt nog steeds niet op, omdat elke zich respecterende krant wel een cartoonist in dienst heeft. Of de oplages door een scherpe tekenpen

stijgen is niet helemaal duidelijk, maar de abonnee rekent nu eenmaal op een prikkelende tekening in zijn dag- of weekblad.

Subjectiviteit

Een spotprent is per definitie altijd subjectief; hij geeft de mening van de tekenaar. Het is belangrijk dat de leerlingen zich dit realiseren. Om dit duidelijk te maken kun je het gewoon uitleggen, maar beter is het om het te bewijzen.

In de praktijk is dit, door een gebrek aan cartoons, die over hetzelfde onderwerp een compleet andere visie hebben niet met alles mogelijk. Er bestaat bijvoorbeeld een enorm aantal spotprenten die president Nixon verguizen, en er zijn er nauwelijks die hem verdedigen. Maar een onderwerp als de Koude Oorlog biedt meer mogelijkheden. Het Russische satirische blad *Krokodil* heeft spotprenten gepubliceerd waarin de Marshallhulp, de NAVO - en vooral het Duitse lidmaatschap - worden gehekeld. (Een aantal daarvan is afgedrukt in het bronnenkatern 'De oorlog die nooit uitbarstte' in Kleio 1993, nr. 4. Red.)

Het aanleggen van een verzameling

Het is heel makkelijk om te kunnen putten uit een eigen archief met spotprenten. Daarvoor zijn verschillende bronnen aan te boren. Kranten en tijdschriften, waarin cartoons worden afgebeeld die de actualiteit commentariëren, zorgen voor de meeste aanwinsten. De docent doet er goed aan alleen die prenten te selecteren, waarvan hij denkt dat ze een blijvende waarde hebben. Een belangrijke gebeurtenis als de val van de Muur zal wel van blijvende betekenis zijn, net als het einde van de apartheid en de teruggave van Hongkong. Cartoons zijn bruikbaar voor de klas, als er niet teveel tegelijk commentariseerd wordt. De leerlingen snappen er niets meer van als, zoals Opland vaak doet, in één spotprent een tiental zaken, die vaak weinig met elkaar van doen hebben, op de korrel zijn genomen.

Een andere bron zijn de schoolmethoden en de historische literatuur. De schrijvers zijn vaak zelf op zoek gegaan naar passende prenten, en zullen er, naar we mogen aannemen, geen bezwaar tegen hebben, indien wij

van hun werkzaamheden gebruik maken.

Van het werk van bekende cartoonisten, zoals Behrendt en Collignon, verschijnen regelmatig bloemlezingen. De oplages daarvan zijn tamelijk beperkt, en ze staan vaak wat verloren tussen het veel grotere aanbod van triviale humor. Maar het loont de moeite recensies in de gaten te houden, of anders af en toe te neuzen in de betere boekhandel. Antiquarische boekhandels, hier en in het buitenland verschaffen de mogelijkheid om oudere uitgaven op de kop te tikken.

Een leraar die reeds goed is toegerust voor het computer-tijdperk kan natuurlijk alles scannen en opslaan op diskettes. Je kunt ze voorzien van vragen, en op elk gewenst moment oproepen en gebruiken als lesmateriaal of voor een overhoring.

Een deel van het werk van Behrendt is al op cd-rom gezet, een ontwikkeling die we alleen maar kunnen toejuichen. Het vinden van cartoons via Internet is een volgende stap. In de toekomst liggen hier grote mogelijkheden.

Ten slotte

Hierna volgt een aantal suggesties, hoe je in de klas met cartoons aan de gang kunt gaan. De creatieve docent kan er vast nog veel meer bedenken. Het heeft echter geen zin om deze werkvorm te overdrijven. Het mag nooit zo worden dat de leerlingen denken - of zeggen! - Alwééér cartoons? Een gedoseerd gebruik is aan te bevelen.

Als voorbeelden van geschikte onderwerpen wil ik, behalve de reeds vermelde, noemen: Johnson, Nixon en de Vietnamoorlog; het Ilzeren Gordijn, de Muur en de val van het communisme in Oost-Europa; de Zwarten in de VS in de jaren vijftig en zestig; de crisistijd in Nederland; de bezettingstijd met zijn overvloed aan materiaal over elk aspect. En natuurlijk tal van onderwerpen uit de Nederlandse staatsinrichting en de politieke ontwikkelingen vanaf 1848.

Wie eenmaal een cartoon-archief heeft aangelegd ziet de mogelijkheden vanzelf ontstaan. Gebruik van de historische spotprent kan zeker zorgen voor meer plezier, voor zowel leerling als docent, in geschiedenis; zeker als de leerstof, veel meer dan het geval was, door middel van zelfwerkzaamheid verworven moet worden.

Werkvormen met cartoons

Als instap

Op de spotprent van Eppo Doeve (1981) zien we lijsttrekker Van Agt, uiteraard in de rol van wielercoureur, als overwinnaar over de meet gaan. Op grote achterstand volgt Den Uyl. Op het truitje staat CDA, en aan de zegekrans hangt een lint met 'de grootste'. Aan het begin van een les staatsinrichting wordt deze prent zonder veel commentaar uitgedeeld. De leerlingen kijken ernaar en gaan zichzelf vragen stellen. De belangstelling is gewekt; het onderwerp van de les is geïntroduceerd.

Als instap is een weinig subtiële, uitdagende cartoon het meest geschikt. De bedoeling is immers om de leerlingen zo snel mogelijk bij het onderwerp te betrekken. De echte inleiding op het onderwerp volgt dan onmiddellijk na het bekijken van de prent.

Er is natuurlijk niets mis met de intro: 'Beste leerlingen, we gaan het vandaag eens hebben over het conflict in Vietnam'. Maar het tonen van een goede spotprent is indringender, zoals: "Bang! Bang! You're Dead" van Ron Cobb. De prent toont een dode Amerikaanse militair, het hoofd half afgeschoten, in de Vietnamese jungle.

Eppo Doeve 1981. Dries van Agt als overwinnaar. Joop den Uyl komt, op afstand, als tweede aan.

'Was het echt nodig om hier te sterven?' is de niet-uitgesproken vraag van de cartoonist. Deze vraag is nu net het onderwerp van een les over de Vietnam-oorlog. Via vragen, bij voorkeur van de leerlingen zelf, of anders van de docent, volgt de inleiding op de strijd in Zuidoost-Azië, dan haast vanzelf.

Als verwerking

Docenten hebben al lang de waarde van de politieke spotprent voor hun lespraktijk ontdekt. In veel werkboekjes worden ze bij de verwerking van de stof gebruikt.

Er zijn eigenlijk twee manieren om een cartoon als verwerkingsstof te gebruiken. Laten we als voorbeeld de tekening van David Low *No Dozing in this Bed* - met Hitler en Mussolini als onwillinge bedpartners - gebruiken. Hij werd afgedrukt op 11 februari 1938 in de *Evening Standard*.

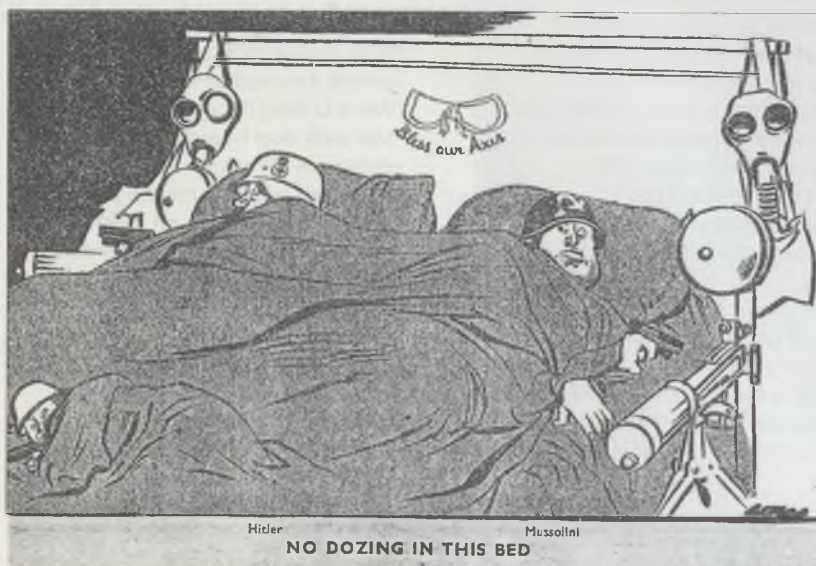
Je kunt de tekening gebruiken voor kennisvragen. Op het hoofdeinde staat 'Zegen onze As'. Wat wordt daarmee bedoeld? In dit geval vraag je slechts naar aanleiding van de cartoon; je zou dezelfde vraag eigenlijk óók zonder de cartoon van Low hebben kunnen stellen. Een leerling kan bij het antwoord volstaan met keurig de gewenste passage, over de As Rome-Berlijn, uit het boek weer te geven.

Een tweede manier is het gebruiken van de spotprent om begrips- of inzichtsvragen te stellen. In dat geval moet de leerling zijn kennis combineren met wat hij ziet. Bijvoorbeeld: 'Welke overeenkomst is er tussen de beide personen op de tekening?' of 'Hoe beoordeelt de tekenaar de samenwerking tussen Hitler en Mussolini? Maak dat duidelijk met elementen uit de spotprent'.

De gebruikte cartoons kunnen in een taken- of opdrachterschrift worden ingeplakt. Zowel vragen als antwoorden kunnen er dan onder worden geschreven. Het is zonde om ze na de beantwoording van de vragen weg te gooien; daarvoor zijn ze veel te interessant.

Evaluatie

Omdat cartoons regelmatig voorkomen in de centrale examens zijn veel docenten dergelijke bronnen ook bij de eigen school-

In 1938 maakte Low op deze wijze duidelijk dat Hitler en Mussolini op papier elkaars bondgenoten waren, maar dat de onderlinge verhouding tussen beide dictators allerm minst probleemloos was.

onderzoeken en proefwerken gaan gebruiken. Bij vragen die als evaluatie gesteld worden, geldt eigenlijk hetzelfde als voor de verwerkingsopdrachten. Zowel kennis-, als begrips- en inzichtsvragen kunnen met een spotprent als uitgangspunt, getoetst worden. De leerlingen dienen geen cartoons voorgeschoteld te krijgen, die reeds in de

klas behandeld zijn, maar volledig nieuw en bij voorkeur voor hen onbekend materiaal.

Een prent, van Collignon, die zonder meer bruikbaar is, toont president Clinton en premier Li Peng die elkaar omhelzen. Aan de riem van de Chinese politicus hangt een sleutelbos. Uit een kerker komt een stem en een wijzende vinger: "Psst..... De sleutels.....".

Tekening van Collignon die over heel de wereld ging. Hij toont de Chinese premier Li Peng als cipier. Een gevangene doet een beroep op president Clinton om hem te bevrijden.

Geschiedenis van de cartoon

W. Feaver, *Masters of Caricature. From Hogarth to Scarfe and Levine* (New York 1981)

W. Langeveld, *Politiek per Prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie* (Amsterdam 1989)

C. Veth, *De politieke prent in Nederland* (Nieuwkoop 1976, herdruk van eerste uitgave, Leiden 1920)

K. van Weringh, Albert Hahn. *Tekenen om te ontmaskeren* (Amsterdam 1969)

Willem, *Weg met de varkens. 500 jaar opruiend tekenwerk verzameld en ingeleid door Willem* (Amsterdam 1970)

De in dit artikel gebruikte, aangeduide, of beschreven, cartoons komen uit de volgende bundels (tenzij anders vermeld)

R. Cobb, *Mah Fellow Americans. Editorial Cartoons from the Underground Press Syndicate* (Amsterdam z.j.) (1969)

F. Behrendt, *Waakzaam en steeds paraat. NAVO en Warschau Pact in karikatuur* (Amsterdam 1994)

Jos Collignon, *Hou Jansma in de lucht. Een jaar Collignon in de Volkskrant* (Amsterdam 1997)

D.H. Couvée, *Protest per Prent. Schoppen tegen heilige huisjes* Boekenweekgeschenk 1971

J. Fischetti, Zinga Zinga Za. *From Little Italy to the Pulitzer Prize* (Chicago 1973)

Van Holkema en Warendorf (uitg.), *Dr. Kuyper in de Caricatuur* (Amsterdam 1909)

D. Low, *Europe since Versailles* (London 1940)

Lurie's Almanack, uitg. The Times, (Londen 1982)

Neb, Lee, Moon, Gittins, Illingworth, *400 Famous Cartoons by 5 Famous Cartoonists* (Londen z.j.) (1944)

A. Pola, *De wereld van Eppo Doeve. Politieke prenten 1948-1980* (Amsterdam 1984)

Willem (ps. B. W. Holthrop), *Propaganda. Politieke tekeningen van Willem* (Amsterdam 1979)

Bij deze cartoon kunnen verschillende typen evaluerende vragen worden gesteld. Eenvoudige kennisvragen als 'Wie is Li Peng?', begripsvragen als 'Met welk doel bezoekt een Chinese premier de Verenigde Staten?' en 'Wat bedoelt de tekenaar met de persoon in de getraliede kelder?', en inzichtsvragen zoals 'Waarom wordt president Clinton door het verzoek in een moeilijk parket gebracht?'.

Zelfwerkzaamheid

Spotprenten zijn heel goed te gebruiken om de leerling tot zelfwerkzaamheid te brengen en om vaardigheden mee te oefenen. Er zijn verschillende mogelijkheden. Enkele suggesties van aanpak mogen volstaan.

Neem het thema Nazi-Duitsland; een lessencyclus in vwo 4. Aanleiding tot de gekozen werkwijze vormt de opmerking van leerlingen: 'Hitler hebben we al in de derde (als onderdeel van de basisvorming) gehad!' Omdat we nu niet opnieuw het nazisme klassikaal willen behandelen, kiezen we voor zelfwerkzaamheid.

Uit een aantal bronnen zijn vijftien cartoon rondom het Derde Rijk gekozen. De spotprenten worden gekopieëerd en mijn dertig leerlingen krijgen er ieder vijf. De opdracht per spotprent luidt:

- Welke gebeurtenis wordt hier door de spotprent voorgesteld?
- Welke personen staan afgebeeld? Welke rol speelden zij in deze periode?
- Wat is de mening van de tekenaar?

Elke leerling heeft verschillende combinaties, maar ze mogen gerust samenwerken. Ze blijven echter wel verantwoordelijk voor hun eigen onderzoek.

Om goed op gang te komen, werken ze gedurende twee lessen in de klas. Voor het laten opzoeken van de gevraagde informatie maken we gebruik van een grote verzameling oudere methodenboeken. Vooral *Historisch Perspectief*, een degelijke methode met veel feitenmateriaal, blijkt zeer bruikbaar.

De encyclopedie, en een groot aantal handboeken, kunnen ze raadplegen in de bibliotheek. Gebruik van zulke hulpmiddelen is nodig, omdat er namen op de prenten voorkomen, bijvoorbeeld van Hess, Goering, Himmler, en begrippen als 'de nacht van de Lange Messen'. In een 'moderne' methode kunnen ze de uitleg hiervan vaak niet meer vinden.

Het onderzoek verwerken ze tot een werkstuk, dat bestaat uit een inleiding op de periode, gevolgd door de vijf cartoons, met bij elk het onderzoeksverslag van de leerling. Het verslag wordt beoordeeld met een punt.

Voor de docent die graag met groeps- werk aan de slag gaat, is de volgende methode heel geschikt. De klas wordt verdeeld in groepen van vier. Elke groep krijgt twee cartoons, maar niet dezelfde als die van een andere groep. Je hebt dus ongeveer veertien spotprenten rondom één thema nodig. De leerlingen bespreken de prenten aan de hand van de opdracht, die overeenkomt met die uit het vorige voorbeeld. De docent heeft van elke spotprent ook een sheet gemaakt voor de overheadprojector. Elke groep kiest een van hun cartoons om er voor de klas iets over te vertellen. De andere groepjes zien de getoonde spotprent dus voor het eerst en zijn benieuwd naar de uitleg van de leerlingen.

Het is aan te raden om ze met zijn vieren voor de klas te laten komen, dat vinden leerlingen minder bedreigend. Eén is de woordvoerder, maar de anderen mogen bijspringen. Uiteraard mag de klas, na de uitleg, vragen stellen. Deze opdracht met groeps- werk kan goed in één lesuur gerealiseerd worden.

De Eerste Wereldoorlog in spotprenten

Doel van de les is de leerlingen kennis te laten nemen van enkele aspecten van het ontstaan en verloop van de Eerste Wereldoorlog. Er worden acht spotprenten gebruikt. (Indien men naar een volledig overzicht van de ins en outs van deze oorlog streeft, moet de via het bestuderen van de tekeningen verkregen informatie op andere wijze worden aangevuld.)

WERKWIJZE

1. De leerlingen lezen de, beknopte, informatie in hun leerboek. Dit kan vooraf heel goed als huiswerk worden opgegeven.
2. In de klas worden de leerlingen verdeeld in groepjes. De taak wordt duidelijk gemaakt; op het bord of de overhead-projector, of schriftelijk, samen met de prenten. Het beste is om dat vooraf te doen, omdat - met al die intrigerende tekeningen voor zich - de aandacht snel weg is. Zijn de leerlingen niet gewend om met cartoons te werken, dan moeten er eerst één, of zelfs meerdere, vooraf worden besproken.

Bravo België. "Geen doorgang" staat op het hek. Op de pet van de man staat Germany.

De Grootmacht op de achtergrond. Achter de rots een beer met een pet op. Op de haan de naam Servië. Op de kroon van de dubbele adelaar staat Oostenrijk. Oostenrijk heeft zojuist een ultimatum gesteld. Oostenrijk zegt: "Ik snap zijn houding niet. Iemand moet achter hem staan."

De leerlingen moeten met hun groep de volgende opdrachten uitvoeren:

- Bepaal de chronologische volgorde waarin de prenten verschenen kunnen zijn. (Deze opdracht hoeft je niet als eerste uit te voeren.)
- Waarover gaat iedere tekening? Welke personen zijn afgebeeld? Schrijf dat in het kort op.
- Hoe denkt de tekenaar over de zaak die aan de orde is? Schrijf dat kort op. (Laat genoeg ruimte open om na het onderzoek de cartoons in te plakken.)

3. Uitdelen van de cartoons. Bij iedere spotprent staat enige toelichting afgedrukt. Dat kan per schooltype verschillen en afhankelijk zijn van de hoeveelheid voorkennis. Bijvoorbeeld, een 'piekhelm' duidt altijd een Duitse militair aan. Een aantal cartoons - met toelichting - staan hier afgebeeld, maar de gebruiker kan er natuurlijk zelf tekeningen aan toevoegen, of weglaten.

Soldaten tijdens de aanval. Een soldaat zegt: "En dan te bedenken dat thuis er een comediant in een Music-hall is, die driehonderd pond per week krijgt om te zingen: 'Het Leger Maakt Het Goed'."

Gevangen: het zwijn heeft een Duitse piekhelm op.

Amerika naar het front. Op de helm staat USA.

Na de aanval. Eerste soldaat: "Herinner je je nog dat we hier tijdens onze terugtocht halt gemaakt hebben, George?" Tweede soldaat: "Om de een of andere reden kan ik het me niet herinneren. Was het nu dat kleine dorpje in de bossen bij de rivier, of was het die stad met de kathedraal en al die fabrieken?"

4. De leerlingen gebruiken voor hun onderzoek hun eigen handboek en extra literatuur die in de klas aanwezig moet zijn.

Een aantal oude – degelijke – geschiedenisboeken zijn hier van groot nut. De schoolbibliotheek hoort ook minstens enige boeken over dit onderwerp te bezitten. Ieder lid van het groepje maakt zijn eigen verslag.

Het is de taak van de docent om een vastgelopen onderzoek weer op de rails te zetten.

5. Na afloop van het onderzoek – men moet rekenen op bijna twee lesuren – volgt er een klassengesprek over de cartoons. De docent heeft de tekeningen daartoe op sheets gekopieëerd. Het is een goed idee om de uitleg door het hele groepje te laten doen. Samen vóór de klas, maar eentje is de woordvoerder. Medeleerlingen en docent mogen vragen stellen, of aanvullingen geven.

Meer cartoons over WOI zijn te vinden in de zevendelige serie '14-18. De Eerste Wereldoorlog' door Dr. R.L. Schuursma e.a. (Amsterdam 1975/76), die in de Openbare Bibliotheken nog vaak te leen is.

De cartoons in deze bijlage komen uit *Punch*, jg. 1914-1918, en K. van Weringh, Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren (Amsterdam 1983).

In Hollands Tuin. Op de sabels staat: "Meer oorlogsmateriaal", "Een miljoen weerbaren; algemene oefenplicht". Onder de prent staat: "Weg die sabels! Staal trekt bliksem aan".

Gezocht. Op de achtergrond een Britse en een Franse militair. Willem "de Dappere", de geknielde man, zegt: "Wees maar niet bang. Ik zal je nooit in de steek laten."